

The Greek Review of Social Research

Vol 157 (2021)

157

Regional specialization, sustainable development and social economy: The case of Western Macedonia region

Miltiadis Staboulis, George Papagiannis

doi: [10.12681/grsr.27602](https://doi.org/10.12681/grsr.27602)

Copyright © 2021, Miltiadis Staboulis, George Papagiannis

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Staboulis, M., & Papagiannis, G. (2021). Regional specialization, sustainable development and social economy: The case of Western Macedonia region. *The Greek Review of Social Research*, 157, 31–62.
<https://doi.org/10.12681/grsr.27602>

Μιλτιάδης Σταμπούλης, * Γεώργιος Παπαγιάννης**

Περιφερειακή εξειδίκευση, βιώσιμη ανάπτυξη και κοινωνική οικονομία:

Η περίπτωση της περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με το παρόν άρθρο επιχειρείται η διερεύνηση του ρόλου της περιφερειακής εξειδίκευσης και της συμβολής του τομέα της κοινωνικής οικονομίας στην οικονομικά βιώσιμη προοπτική της περιφέρειας της Δυτικής Μακεδονίας. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η περιφερειακή στρατηγική εξειδίκευσης της Δυτικής Μακεδονίας στο πλαίσιο της αντίστοιχης Ευρωπαϊκής στρατηγικής με σκοπό την εξαγωγή ερευνητικών αποτελεσμάτων για το πλαίσιο και την υλοποίησή της. Ακόμη, παρουσιάζονται ερευνητικά αποτελέσματα για το οικονομικό περιβάλλον στον τομέα της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας, καθώς επίσης και για τη βιωσιμότητα και τις δυνατότητες του τομέα της κοινωνικής οικονομίας στην περιφερειακή ανάπτυξη.

Λέξεις κλειδιά: βιώσιμη ανάπτυξη, κοινωνική οικονομία, περιφερειακή ανάπτυξη, στρατηγική έξυπνης εξειδίκευσης, περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

---

*Επικ. Καθηγητής, Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, e-mail: staboulis@uom.edu.gr

**Δρ. Οικονομολόγος, Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, e-mail: papgeol@gmail.com

Miltiadis Staboulis,* George Papagiannis**

Regional specialization, sustainable development and social economy:
The case of Western Macedonia region

ABSTRACT

This paper seeks to explore the role of regional specialization and the contribution of the social economy sector to the economically sustainable perspective of the region of Western Macedonia. Specifically, the regional specialization strategy of Western Macedonia is examined, in the context of the respective European strategy, in order to extract research results for the framework and its implementation. Research results on the economic environment, in the field of entrepreneurship and innovation, as well as on the sustainability and potential of the social economy sector in regional development are also presented.

Keywords: sustainable development, social economy, regional development, smart specialization strategy, Western Macedonia region

---

* Assistant Professor, Department of Educational and Social Policy, University of Macedonia, Thessaloniki, Greece.

** Dr. Economist, Educational Work Coordinator, Postdoctoral researcher, Department of Educational and Social Policy, University of Macedonia, Thessaloniki, Greece.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περιφερειακή ανάπτυξη αποτελεί μια από τις σημαντικότερες προτεραιότητες του σχεδιασμού των αναπτυξιακών Ευρωπαϊκών πολιτικών λόγω και του ρόλου της στην κοινωνική και οικονομική συνοχή μιας χώρας. Οι περιφερειακές ανισότητες, σε τομείς όπως η οικονομική ευημερία των πολιτών και η πρόσβαση στην αγορά εργασίας, αναδεικνύουν την ανάγκη σχεδιασμού πολιτικών με στόχο την ισόρροπη ανάπτυξη των περιφερειών. Η αναπτυξιακή στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης θέτει ως στόχους, από τη μία, την εξέλιξη της Ένωσης σε μια έξυπνη, διατηρήσιμη και χωρίς περιορισμούς οικονομία (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2010, σελ. 5) και, από την άλλη, τον συγκερασμό των τριών διαστάσεων της βιώσιμης ανάπτυξης που είναι η οικονομική, η κοινωνική και η περιβαλλοντική (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2016, σελ. 18).

Οι εθνικές και περιφερειακές αρχές, σε όλη την Ευρώπη, έχουν καταρτίσει στρατηγικές έξυπνης εξειδίκευσης με σκοπό τη δημιουργία προϋποθέσεων για την οικονομική στήριξη επενδύσεων στον τομέα της καινοτομίας. Σημειώνεται ότι, μεταξύ άλλων, «με την έξυπνη εξειδίκευση επιδιώκεται μια πιο αποδοτική χρήση των πόρων των ΕΔΕΤ¹». Επίσης επιδιώκεται η ανάπτυξη και η υλοποίηση στρατηγικών οικονομικού μετασχηματισμού και η βιωσιμότητα των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, με την προϋπόθεση της προσαρμογής των αντίστοιχων πολιτικών στο τοπικό πλαίσιο (ΓΓΕΤ, 2015, σελ. 4-6). Συγκεκριμένα ως «Στρατηγική Έξυπνης Εξειδίκευσης» αναφέρονται:

«οι εθνικές ή περιφερειακές, καινοτόμες στρατηγικές που θέτουν προτεραιότητες για την αξιοποίηση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος με την ανάπτυξη και την αντιστοίχιση της δικής τους έρευνας και καινοτομίας με τις ανάγκες των επιχειρήσεων ώστε να αντιμετωπίσουν τις αναδυόμενες ευκαιρίες και τις εξελίξεις της αγοράς με συνεκτικό τρόπο, ενώ αποφεύγουν την περιττή επανάληψη και τον κατακερματισμό των προσπαθειών» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014, σελ. 5)

Όσο αφορά στην Ελλάδα, μια περιφέρεια στην οποία η οικονομική στήριξη για την προώθηση της καινοτομίας είναι ιδιαίτερα σημαντική είναι η περιφέρεια της Δυτικής Μακεδονίας (ΠΔΜ). Η συγκεκριμένη περιφέρεια έχει συμβάλει καθοριστικά στον τομέα της ενέργειας, τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο² (Σχέδιο

¹ Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών και Επενδυτικών Ταμείων.

² Σύμφωνα με στοιχεία της ΠΔΜ, (Σχέδιο Στρατηγικής ΠΔΜ, 2015, σελ. 21), κατά την περίοδο 2010–2012 οι θερμικές και υδροηλεκτρικές μονάδες της περιφέρειας συμμετείχαν με ποσοστό από 52% έως

Στρατηγικής ΠΔΜ, 2015, σελ. 21). Όμως, η οικονομία της Δυτικής Μακεδονίας, ειδικά μετά την πρωτοφανή χρηματοοικονομική κρίση στην Ελλάδα, αντιμετωπίζει σημαντικές διαρθρωτικές αδυναμίες, έλλειμμα ανταγωνιστικότητας και ιδιαίτερα υψηλή ανεργία, φαινόμενα τα οποία οξύνονται λόγω και των χαμηλών επιδόσεων του πρωτογενή τομέα, της αποβιομηχάνισης και της μετάβασης της οικονομίας της στη νέα μεταλιγνιτική εποχή (στο ίδιο, σελ. 23).

Από την άλλη, τα προβλήματα των οικονομιών της αγοράς συνέβαλαν, μεταξύ άλλων, στο ενδιαφέρον για την κοινωνική οικονομία ως δυνατότητα αντιμετώπισης των κοινωνικών αναγκών. Η ανεπαρκής ουσιαστική κάλυψη των κοινωνικών αναγκών, τόσο από την πλευρά των ιδιωτικών καπιταλιστικών φορέων όσο και από αυτή των δημόσιων, και η αναποτελεσματικότητα στη λύση των προβλημάτων, είτε μέσω των αυτορρυθμιζόμενων αγορών είτε μέσω των παραδοσιακών μακροοικονομικών πολιτικών, αύξησαν το ενδιαφέρον για τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας (CIRIEC, 2007, σελ. 10).

Σύμφωνα με τις στρατηγικές και τις πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης³, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θέτει την κοινωνική οικονομία και την κοινωνική καινοτομία στο επίκεντρο του προβληματισμού της, τονίζοντας παράλληλα την ανάγκη ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας ως σημαντικών παραγόντων του οικονομικού περιβάλλοντος. Επίσης, σημειώνεται ότι απαιτούνται περισσότερα ερευνητικά αποτελέσματα για τον ρόλο της κοινωνικής οικονομίας στην περιφερειακή ανάπτυξη καθώς και για τις δυνατότητες παραγωγής οικονομικών αποτελεσμάτων από τους φορείς κοινωνικής οικονομίας. Ακόμη, απαιτείται περαιτέρω εξέταση του ρόλου και της λειτουργίας των κοινωνικών επιχειρήσεων ως παραγόντων περιφερειακής ανάπτυξης που παράγουν τόσο κοινωνικό όσο και οικονομικό κεφάλαιο (Eversole, Barraket και Luke, 2013· Galera και Borzaga, 2009· Teasdale, 2010 στο Barth et al., 2015 σελ. 220-221).

55% στην συνολική ηλεκτρική παραγωγή στο διασυνδεδεμένο σύστημα (Σχέδιο Στρατηγικής ΠΔΜ, 2015, σελ. 21).

³ α) Ευρώπη 2020 – Στρατηγική για έξυπνη, διατηρήσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη COM (2010) 2020, β) Ανακοίνωση «Ένωση Καινοτομίας» COM (2010) 546 τελικό της 6ης Οκτωβρίου 2010, γ) Ανακοίνωση «Ευρωπαϊκή πλατφόρμα για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού: ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο για κοινωνική και εδαφική συνοχή» COM (2010) 758 τελικό της 16ης Δεκεμβρίου 2010, δ) «Η Πράξη για την Ενιαία αγορά - Δώδεκα δράσεις για την τόνωση της ανάπτυξης και την ενίσχυση της εμπιστοσύνης», COM (2011) 206 τελικό της 13ης Απριλίου 2011, ε) Πρωτοβουλία για την κοινωνική επιχειρηματικότητα COM (2011) 682 τελικό και στ) Πρόγραμμα δράσης για την επιχειρηματικότητα 2020 COM (2012) 795 τελικό.

Το παρόν άρθρο αναφέρεται στη διερεύνηση του ρόλου της έξυπνης εξειδίκευσης στο οικονομικό περιβάλλον της περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας καθώς και στις δυνατότητες συμβολής της κοινωνικής οικονομίας στη διαμόρφωση θετικών και βιώσιμων οικονομικών προοπτικών για την περιφέρεια. Έτσι, εξετάζονται τα αναμενόμενα οφέλη και η πορεία υλοποίησης της συγκεκριμένης στρατηγικής καθώς και οι δυνατότητες επιχειρηματικής δραστηριότητας των κοινωνικών επιχειρήσεων στο πλαίσιο των τομέων προτεραιότητας της περιφερειακής στρατηγικής. Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται οι απόψεις των εκπροσώπων των φορέων που συνέβαλαν στη διαμόρφωση και την υλοποίηση των στόχων της στρατηγικής για την υπάρχουσα κατάσταση και τις προοπτικές αναφορικά με το επιχειρηματικό περιβάλλον της περιοχής αλλά και τη βιωσιμότητα της επιχειρηματικής δραστηριοποίησης των κοινωνικών επιχειρήσεων και φορέων κοινωνικής οικονομίας στην περιοχή. Τέλος σημειώνεται ότι η διερεύνηση των δυνατοτήτων βιώσιμης ανάπτυξης του τομέα της κοινωνικής οικονομίας αφορά στην οικονομική διάσταση της βιωσιμότητας των κοινωνικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών σε τομείς ανάδειξης συγκριτικών πλεονεκτημάτων σε περιφερειακό επίπεδο.

1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Ο όρος «κοινωνική οικονομία» εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και αργότερα βρήκε μεγάλη απήχηση και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Έτσι, έχουν περάσει αρκετά χρόνια που οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας αποτελούν σημαντικούς παράγοντες, σε εθνικό αλλά και σε τοπικό επίπεδο, στη διαδικασία κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2013, σελ. 21). Η σύγχρονη έννοια της κοινωνικής οικονομίας διατυπώθηκε με τη συμβολή του συστήματος αξιών και των κανόνων συμπεριφοράς των λαϊκών ενώσεων, όπως εξελίχθηκαν στην πορεία του συνεταιριστικού κινήματος. Έτσι, οι συνεταιρισμοί, οι αλληλασφαλιστικές εταιρείες, οι ενώσεις και τα ιδρύματα, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι αποτελούν τη βάση γύρω από την οποία διαρθρώνεται η σύγχρονη έννοια της κοινωνικής οικονομίας (CIRIEC, ό.π., σελ. 7).

Έχουν χρησιμοποιηθεί πολλοί ορισμοί για την περιγραφή ενός συνόλου φορέων που αναφέρονται ως φορείς κοινωνικής οικονομίας, κοινωνικής επιχειρηματικότητας ή ως κοινωνικές επιχειρήσεις. Έχουν υιοθετηθεί ορισμοί της κοινωνικής οικονομίας που καλύπτουν ένα ευρύτερο φάσμα πρωτοβουλιών, από την εθελοντική

δραστηριότητα έως την εταιρική κοινωνική ευθύνη (Defourny et al., 2009, σελ.13) καθώς και ορισμοί στους οποίους η κοινωνική οικονομία ορίζεται ως «τρίτος τομέας», ανάμεσα στον δημόσιο τομέα, από τη μία πλευρά, και στον ιδιωτικό, από την άλλη, (Moulaert and Ailenei, 2005, σελ. 2038), όπου αυτός νοείται ως σύνολο μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, συνεταιρισμών, ενώσεων, ταμείων αλληλασφάλισης και ιδρυμάτων (Monzón and Chaves, 2008, σελ. 23). Η δημιουργία «μικτής αξίας», δηλαδή η επίτευξη κερδών παράλληλα με τη δημιουργία κοινωνικής αξίας, όπως παρουσιάζεται στον τομέα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, σημειώνεται ως ένα ακόμη χαρακτηριστικό στην εννοιολογική προσέγγιση της κοινωνικής οικονομίας (Kerlin, 2006, σελ. 250).

Αναφορικά με την εννοιολογική αποσαφήνιση του όρου της κοινωνικής οικονομίας θα μπορούσαν να αναφερθούν εκείνα τα χαρακτηριστικά των πρωτοβουλιών καθώς και οι αρχές στις οποίες βασίζονται οι συγκεκριμένες δραστηριότητες. Έτσι, η κοινωνική οικονομία περιλαμβάνει οικονομικές δραστηριότητες που έχουν ως σκοπό την ικανοποίηση των αναγκών των μελών του φορέα και της κοινωνίας, και όχι το κέρδος. Επίσης, οι δημοκρατικές διαδικασίες στη λήψη των αποφάσεων και η διανομή των κερδών με προτεραιότητα στα μέλη και τους εργαζόμενους έναντι του κεφαλαίου, βρίσκονται ανάμεσα στις αρχές των δραστηριοτήτων που εντάσσονται στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας (Borzaga and Defourny, 2011, σελ. 14).

Από την άλλη, οι προκλήσεις και τα προβλήματα των περιφερειών είναι πολλά και σύνθετα, ενώ καλούνται να ανταποκριθούν στο πλαίσιο ενός ολοένα και περισσότερο παγκοσμιοποιημένου καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος με ένταση γνώσης και χρηματοπιστωτική αστάθεια, σε συνθήκες αβεβαιότητας και συχνών μεταβολών και κρίσεων (Pike et al., 2007). Επιπλέον, οι αυξανόμενες ανησυχίες σχετικά με την κλιματική αλλαγή και την έλλειψη πόρων και οι οικονομικές πολιτικές λιτότητας είναι μεταξύ των δεδομένων στα οποία καλούνται να δώσουν λύσεις οι τοπικές και οι περιφερειακές πολιτικές ανάπτυξης. Οι οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές προοπτικές και δυνατότητες των περιφερειών και των τοπικών περιοχών είναι κρίσιμο ζήτημα διερεύνησης με δεδομένη την ανομοιογενή διαδικασία τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης (στο ίδιο, σελ. 4).

Οι κρίσεις, από το τοπικό έως και το παγκόσμιο επίπεδο, εξακολουθούν να αυξάνονται. Η αύξηση των ανισοτήτων και του κοινωνικού αποκλεισμού και η κλιματική αλλαγή περιλαμβάνονται στον μακρύ κατάλογο αυτών των κρίσεων. Οι

αιτίες πολλές, με κυριότερη την έλλειψη λήψης οικονομικών αποφάσεων που να περιλαμβάνουν την αντιμετώπιση των κοινωνικών προκλήσεων (Conelly et al., 2011, σελ. 308-309). Η ένταση των προβληματισμών για την οικονομική ανάπτυξη αποτελεί τη βάση ανάδειξης άλλων αναπτυξιακών προσεγγίσεων, στις οποίες διακρίνονται η βιώσιμη ανάπτυξη της κοινότητας και η κοινωνική οικονομία.

Έχει, επίσης, σημειωθεί (Best, 2001 στο Cooke and Leydesdorff, 2006, σελ. 10) η σημασία της ικανότητας εκμετάλλευσης των παραγόντων ανάπτυξης ως μέρος ενός νέου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, το οποίο αναφέρεται ως «δομημένο» πλεονέκτημα. Η δομή αυτού του πλεονεκτήματος είναι βασισμένη στη γνώση και απαιτεί την αλληλεξάρτηση παραγόντων όπως είναι η οικονομία, η περιφερειακή ανάπτυξη, η διακυβέρνηση, οι υποδομές της γνώσης, η κοινότητα, ο πολιτισμός και η βιωσιμότητα (στο ίδιο, σελ. 10). Είναι, επομένως, κρίσιμη η απόκτηση εμπειριών και η κατανόηση των παραγόντων ανάπτυξης από τις περιφέρειες ως μέρος των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων τους.

Αναφορικά με την έννοια της βιωσιμότητας, δίνεται έμφαση στη σύνδεσή της με τις έννοιες της παραγωγικότητας, της ανταγωνιστικότητας και του εισοδήματος. Συγκεκριμένα, έχει διατυπωθεί ότι κύριος οικονομικός στόχος ενός κράτους είναι η παραγωγή ενός υψηλού και αυξανόμενου βιοτικού επιπέδου για τους πολίτες του. Η παραγωγικότητα και η ανταγωνιστικότητα σε εθνικό επίπεδο συνδέεται με την ικανότητα οικονομικών οργανισμών, περιφερειών και κρατών να παράγουν ένα σχετικά υψηλό επίπεδο εισοδημάτων και απασχόλησης με βιώσιμη προοπτική (Porter, 1990· Hatzichronoglou, 1996 στο Maskell et al., ό.π., σελ. 12-13).

Η κοινωνική οικονομία καλείται να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη. Ικανοποιώντας τοπικές ανάγκες μπορεί να συμβάλει στην αύξηση θέσεων εργασίας, προσφέροντας εργασία σε ευάλωτες κοινωνικά ομάδες και άτομα με δυσκολίες στην αγορά εργασίας. Προς αυτή την κατεύθυνση απαιτείται ενδυνάμωση του τομέα της κοινωνικής οικονομίας, στην οποία συντελεί η ενεργοποίηση της κοινωνίας των πολιτών και η ενθάρρυνση της συμμετοχής των τοπικών κοινωνιών (Lukkarinen, 2005, σελ. 420).

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις και φορείς Κοινωνικής Αλληλέγγυας Οικονομίας (ΚΑΛΟ),⁴ παρά τις διαφορές στο μέγεθος, τη δομή, τους στόχους και τον χρόνο λειτουργίας τους είναι ενσωματωμένες στις τοποθεσίες δραστηριοποίησής τους και

---

⁴ Η έννοια της Κοινωνικής Αλληλέγγυας Οικονομίας ως μορφής εναλλακτικής οργάνωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων, αναφέρεται στον Ν. 4430/2016 – ΦΕΚ Α' 205/31-10-2016.

τις τοπικές κοινότητες. Ως σημαντικοί αναπτυξιακοί φορείς κινητοποιούν διάφορους πόρους ώστε να επιτύχουν ένα ευρύ φάσμα αποτελεσμάτων τοπικής ανάπτυξης (Eversole et al, 2013, σελ 245). Το κοινωνικό υπόβαθρο των φορέων κοινωνικής οικονομίας, δεδομένης και της οργάνωσής τους στη βάση πρακτικών που καθορίζονται από μία κοινότητα, έχει τις ρίζες του στη γεωγραφική θέση τους, δηλαδή στον τόπο δημιουργίας και λειτουργίας των φορέων (Somerville and McElwee, 2011, σελ. 246). Η γεωγραφική περιοχή καθορίζει τις αλληλεπιδράσεις που μπορεί να επηρεάσουν την κοινωνική δομή μέσα στην οποία αναπτύσσεται η κοινωνική επιχειρηματικότητα και, επομένως, διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές ενδέχεται να παράγουν διαφορετικούς τύπους κοινωνικής επιχειρηματικότητας και διαφορετικούς τύπους κοινωνικών επιχειρήσεων και φορέων κοινωνικής οικονομίας (Zahra et al., 2009· Smith and Stevens, 2010, σελ. 247). Οι παραπάνω παρατηρήσεις υποδεικνύουν ότι το τοπικό και περιφερειακό πλαίσιο επηρεάζει και τους τύπους των κοινωνικών επιχειρήσεων που μπορεί να προκύψουν σε απάντηση των τοπικών αναγκών καθώς και τις δυνατότητες βιώσιμης δραστηριότητάς τους.

Τέλος, αναφορικά με τις δυνατότητες ανάπτυξης των περιφερειών, αν και αυτό το άρθρο δεν έχει στόχο τη διερεύνηση πτυχών αυτής της συζήτησης, θα πρέπει να αναφερθεί και η έντονη συζήτηση στη διεθνή βιβλιογραφία για την εννοιολογική προσέγγιση και τα χαρακτηριστικά του όρου «περιφέρεια» καθώς και για τις επιπτώσεις της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και των υπερεθνικών πολιτικών δομών, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, στις εξουσίες των εθνικών κρατών (Arthur, 1994· Krugman, 1991a, 1991b, 1991c, 1994· Ohmae, 1995· Hirst and Thompson, 1996 στο Maskell et al., 1998, σελ.10-11). Συγκεκριμένα, σημειώνονται (Maskell et al., 1998, σελ. 11) η δυσλειτουργία των κρατών να οργανώσουν οικονομική δραστηριότητα αλλά, παράλληλα, και ο σημαντικός οικονομικός και πολιτικός ρόλος των εθνικών κρατών και των περιφερειών τους, με αποτέλεσμα να διατυπώνεται ότι, σε σημαντικά σημεία, οι χώρες μοιάζουν περισσότερο με περιφέρειες και οι περιφέρειες με χώρες.

2. Ο ΒΙΩΣΙΜΟΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ

Η περιφερειακή πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης ασκείται μέσω του Ευρωπαϊκού Ταμείου περιφερειακής ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), του Ταμείου Συνοχής (ΤΣ) και του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (ΕΚΤ) τα οποία μαζί με το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΓΤΑΑ) και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Θάλασσας και

Αλιείας (ΕΤΘΑ) αποτελούν τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά και Επενδυτικά Ταμεία (ΕΔΕΤ). Ανάμεσα στους στόχους της περιφερειακής πολιτικής περιλαμβάνεται η ενίσχυση της έρευνας και της καινοτομίας, η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ), η μετάβαση σε μια χαμηλών ανθρακούχων εκπομπών οικονομία, η προστασία του περιβάλλοντος με την αποδοτική χρήση των πόρων και οι επενδύσεις στην εκπαίδευση, την κατάρτιση και τη δια βίου μάθηση.⁵

Με την κατάρτιση στρατηγικών έξυπνης εξειδίκευσης, μέσω της διαδικασίας «επιχειρηματικής ανακάλυψης», από τις εθνικές και περιφερειακές αρχές επιδιώκεται η αντιμετώπιση των εμποδίων που εμφανίζονται στην έρευνα, στην καινοτομία και στην αύξηση των επενδύσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενθαρρύνει τον σχεδιασμό εθνικών και περιφερειακών στρατηγικών έρευνας και καινοτομίας με βάση την έξυπνη εξειδίκευση (European Commission, 2014, σελ. 6). Η στρατηγική για την έξυπνη εξειδίκευση⁶ αφορά στον τοπικά προσανατολισμένο βιώσιμο οικονομικό μετασχηματισμό. Συγκεκριμένα: α) επικεντρώνεται στην υποστήριξη πολιτικών και επενδύσεων σε εθνικές και περιφερειακές προτεραιότητες, β) βασίζεται στα δυνατά σημεία κάθε χώρας και περιφέρειας και στα ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα, γ) υποστηρίζει την πρακτικά εφαρμόσιμη καινοτομία και δ) ενθαρρύνει την καινοτομία και τον πειραματισμό των ενδιαφερόμενων φορέων (στο ίδιο, σελ. 2). Η διαδικασία «επιχειρηματικής ανακάλυψης» περιλαμβάνει τη συνεργασία επιχειρήσεων, ερευνητικών κέντρων και πανεπιστημίων με σκοπό τον εντοπισμό υποσχόμενων τομέων εξειδίκευσης ενός κράτους μέλους ή μιας περιφέρειας και την ανακάλυψη των δυνατοτήτων και ευκαιριών ανάπτυξης τους (στο ίδιο, σελ 7· Foray, David, and Hall, 2009, σελ. 36).

Οι περιφέρειες των κρατών μελών της Ένωσης στηρίζονται στην ανάπτυξη, επικαιροποίηση και προσαρμογή των έξυπνων στρατηγικών για την εξειδίκευση, που αναφέρονται στην καινοτομία και επιχειρηματικότητα των περιφερειών με βάση τα ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα σε εξειδικευμένους τομείς. Επίσης, με στόχο την αποτελεσματικότητα της δημοσιονομικής περιόδου 2021-2027, υπογραμμίζεται η παροχή βοήθειας προς τις περιφέρειες ώστε να εντοπίσουν τους κατάλληλους ευρωπαϊκούς πόρους για τη χρηματοδότηση έργων καινοτομίας και να συνδυάσουν

⁵ Για τις προτεραιότητες 2014-2020, βλ: https://ec.europa.eu/regional_policy/el/policy/how/priorities

⁶ RIS3 - Research and Innovation Strategies for Smart Specialisation, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/brochures/2014/research-innovation-strategies-for-smart-specialisation

τις δυνάμεις τους με άλλες περιφέρειες, ώστε να συστήσουν συνεργατικούς σχηματισμούς καινοτομίας.⁷

Σε γενικότερο πλαίσιο, η εξάλειψη όλων των μορφών της φτώχειας ως προϋπόθεση για τη βιώσιμη ανάπτυξη, αφορά όλες τις χώρες οι οποίες καλούνται για την υλοποίηση συγκεκριμένων στόχων βιώσιμης ανάπτυξης με βάση το σχέδιο δράσης «Ατζέντα 2030».⁸ Οι στόχοι βιώσιμης ανάπτυξης εστιάζουν στην αντιμετώπιση ζητημάτων στους τομείς που συνδέονται με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την περιφερειακή και την παγκόσμια σταθερότητα, τη διασφάλιση της υγείας του πλανήτη μας, της δίκαιης κοινωνίας και ευημερούσας οικονομίας (United Nations, 2015, σελ. 3-4). Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει δεσμευτεί στη λήψη μέτρων για την υλοποίηση της Ατζέντας 2030 των Ηνωμένων Εθνών, λαμβάνοντας υπόψη τους στόχους της στις νέες προτεραιότητές της. Συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (European Commission, 2016, σελ. 4) προσεγγίζει τους στόχους βιώσιμης ανάπτυξης δημιουργώντας συνέργειες μεταξύ των στόχων και των προτεραιοτήτων της Ένωσης.

Όσο αφορά στην Ελλάδα, σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις και προτεραιότητες ορίζεται ο κεντρικός στόχος του Συμφώνου Εταιρικής Σχέσης για την Ελλάδα του 2020 (Σχέδιο Στρατηγικής ΠΔΜ, ό.π., σελ. 69), ο οποίος είναι:

«η συμβολή στην αναγέννηση της ελληνικής οικονομίας με ανάταξη και αναβάθμιση του παραγωγικού και κοινωνικού ιστού της χώρας και τη δημιουργία και διατήρηση βιώσιμων θέσεων απασχόλησης, έχοντας ως αιχμή την εξωστρέφει, καινοτόμο και ανταγωνιστική επιχειρηματικότητα και γνώμονα την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και τις αρχές της αειφόρου ανάπτυξης».

Η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, η εξωστρέφεια των επιχειρήσεων και η μετάβαση στην ποιοτική επιχειρηματικότητα, με βάση την καινοτομία και την αύξηση της εγχώριας προστιθέμενης αξίας, αποτελεί άξονα της αναπτυξιακής στρατηγικής με συγκεκριμένες προτεραιότητες. Ανάμεσα σε αυτές είναι η σταδιακή μεταστροφή της εγχώριας επιχειρηματικότητας στην παραγωγή διεθνώς

---

⁷ Περισσότερες πληροφορίες: https://ec.europa.eu/info/topics/regional-policy_el

⁸ Η «Ατζέντα 2030 για τη βιώσιμη ανάπτυξη» η οποία εγκρίθηκε κατά τη Σύνοδο Κορυφής των Ηνωμένων Εθνών για τη βιώσιμη ανάπτυξη τον Σεπτέμβριο του 2015 και με τον τίτλο «να αλλάξουμε τον κόσμο μας» περιλαμβάνει μια δέσμη παγκόσμιων στόχων βιώσιμης ανάπτυξης, που αντικαθιστούν τους αναπτυξιακούς στόχους της χιλιετίας με την έναρξη του 2016. Οι 17 στόχοι βιώσιμης ανάπτυξης και οι 169 συνδεδεμένοι στόχοι συνδέονται με τις τρεις βασικές διαστάσεις της αειφόρου ανάπτυξης, την οικονομική, την κοινωνική και την περιβαλλοντική, και αναφέρονται σε τομείς όπως, μεταξύ άλλων, η φτώχεια, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η υγεία, η βιώσιμη κατανάλωση και παραγωγή, η ανάπτυξη, η απασχόληση και η βιώσιμη διαχείριση των φυσικών πόρων. Περισσότερες πληροφορίες: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>

ανταγωνιστικών προϊόντων και υπηρεσιών, η ανάπτυξη επιχειρηματικών συνεργασιών και η ενίσχυση των επιχειρήσεων με την πρόσβασή τους στη χρηματοδότηση.

Ειδικότερα, σε περιφερειακό επίπεδο τίθενται οι προτεραιότητες της διαμόρφωσης περιφερειακών στρατηγικών εξειδίκευσης για την ενίσχυση της καινοτομίας και των ανθρώπινων πόρων και της αξιοποίησης των συγκριτικών πλεονεκτημάτων κάθε περιφέρειας. Οι στόχοι και οι προτεραιότητες αυτές συμβαδίζουν με τις εθνικές επιλογές όπως αυτές αποτυπώνονται στο Εθνικό Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων (ΕΠΜ) και, στη βάση αυτή, σχεδιάζονται η εθνική και οι περιφερειακές στρατηγικές έξυπνης εξειδίκευσης.

2.1. Το σχέδιο Στρατηγικής Έξυπνης Εξειδίκευσης της Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας 2014 – 2020

Σε συνέχεια του σχεδιασμού της εθνικής στρατηγικής έξυπνης εξειδίκευσης αναδεικνύεται η βασική αναπτυξιακή πρόκληση, που είναι η ενσωμάτωση της έξυπνης εξειδίκευσης στις περιφερειακές στρατηγικές (ΓΓΕΤ, ό.π., σελ. 76, Σχέδιο Στρατηγικής ΠΔΜ, ό.π., σελ. 71). Σκοπός της είναι η επικέντρωση των αναπτυξιακών επιλογών και πόρων στον εντοπισμό και την αξιοποίηση των συγκριτικών ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων, στην υποστήριξη της καινοτομίας, την κινητοποίηση του ιδιωτικού τομέα και την ενεργό συμμετοχή των ενδιαφερομένων μερών.

Έτσι, σε περιφερειακό επίπεδο καταγράφονται τα εντοπισμένα εμπόδια και τα στοιχεία της SWOT ανάλυσης⁹ στον τομέα ΕΤΑΚ,¹⁰ μελετώνται οι δυνατότητες βιώσιμης εξειδίκευσης, ιεραρχούνται οι προτεραιότητες και προτείνονται ενδεικτικές πολιτικές (στο ίδιο, σελ. 90). Επίσης, σημειώνονται οι κατευθύνσεις (στο ίδιο, σελ. 17) που, σύμφωνα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιφέρειας, είναι: α) η ανανέωση των παραδοσιακών κλάδων με στόχο την επίτευξη υψηλότερης προστιθέμενης αξίας, β) η υιοθέτηση νέων τεχνολογιών, γ) η ανάπτυξη νέων οικονομικών δραστηριοτήτων και δ) η αξιοποίηση νέων μορφών καινοτομίας όπως είναι η ανοικτή καινοτομία, η κοινωνική καινοτομία, η καινοτομία από τους χρήστες και η καινοτομία στις υπηρεσίες.

⁹ Ανάλυση στοιχείων εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος με την εξέταση των Δυνατών (Strengths) και Αδύναμων σημείων (Weaknesses) και των Ευκαιριών (Opportunities) και Απειλών (Threats).

¹⁰ Έρευνας, Τεχνολογικής Ανάπτυξης και Καινοτομίας.

Μεταξύ των εμποδίων για τη βιώσιμη εξειδίκευση σημειώνονται οι παγιωμένες νοοτροπίες, ο χαμηλός βαθμός προώθησης των καλών πρακτικών για τη δημιουργία συνεργασιών και τον σχηματισμό ενώσεων, η έλλειψη μέτρων για τη στήριξη της καινοτομίας και της ανάπτυξης συνεργατικών σχηματισμών και ο περιορισμένος διάλογος μεταξύ των εμπλεκομένων φορέων. Από την άλλη, υπογραμμίζονται (στο ίδιο, σελ. 87) οι θετικές αξίες της περιφέρειας, μεταξύ των οποίων το επιστημονικό δυναμικό αλλά και οι περιφερειακοί πόροι όπως η παράδοση, ο πολιτισμός, οι φυσικές αξίες και οι οικονομικές δομές. Ακόμη, τα χαρακτηριστικά της και η τυπολογία της «Βιώσιμης και Έξυπνης Ανάπτυξης» της «Ευρώπης 2020», θέτουν την περιφέρεια στην κατηγορία των αγροτικών περιφερειών, κοντά σε αστικές περιφέρειες που δεν καθοδηγούνται από την επιστήμη και την τεχνολογία (στο ίδιο, σελ. 91). Με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά της στις βασικές ενότητες ενδεικτικών πολιτικών περιλαμβάνονται πολιτικές όπως:

- προγράμματα υποστήριξης της καινοτομίας,
- δράσεις προώθησης της επιχειρηματικότητας βασισμένης στην καινοτομία,
- προσανατολισμός των τεχνολογικών σχολών προς νέα προσόντα και δεξιότητες
- υποστήριξη των συνεταιριστικών σχηματισμών με δυνατότητες καινοτομίας

Επίσης, στον Πίνακα 1 παρουσιάζεται η διασύνδεση μεταξύ των προτεραιοτήτων σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο.

Πίνακας 1: Διασύνδεση τομέων προτεραιότητας της ΠΔΜ με τους τομείς σε εθνικό επίπεδο

Εθνικό επίπεδο	Δυτική Μακεδονία
Αγροδιατροφή	Αγροδιατροφικός τομέας με αγροτικά / κτηνοτροφικά προϊόντα
Πολιτισμός - Τουρισμός- Δημιουργικές Βιομηχανίες	Τομέας Τουρισμού
ΤΠΕ	-
Περιβάλλον	Διαχείριση Απορριμμάτων
Ενέργεια	Ενέργειας & νέων ΑΠΕ- Τηλεθέρμανση
Βιοεπιστήμες & Υγεία /Φάρμακα	-
Μεταφορές & Logistics	-
Υλικά- Κατασκευές	-
Άλλος	Τομέας Γουνοποιίας

Πηγή: Ίδια επεξεργασία (ΓΓΕΤ, 2015, σελ. 102)

Αναλυτικότερα, οι προτεινόμενοι τομείς, με προοπτική διαφοροποίησης και εξαγωγών, είναι ο κλάδος της ενέργειας και των ΑΠΕ-Τηλεθέρμανσης· ο κλάδος της

ολοκληρωμένης διαχείρισης απορριμμάτων· οι παραδοσιακοί κλάδοι αγροτικής ανάπτυξης και μεταποίησης με προεξέχοντα αυτόν της γουνοποιίας· ο τομέας του τουρισμού (περιλαμβανομένου και του πολιτισμού) και τα ιδιαίτερα αγροτικά – κτηνοτροφικά προϊόντα.

Ως φορείς σχεδιασμού και εφαρμογής των πολιτικών ΕΤΑΚ για την περιφέρεια και εμπλεκόμενοι φορείς, σύμφωνα με τον Πίνακα 2, αναφέρονται η ΠΔΜ με τη διαχειριστική αρχή του Επιχειρησιακού Προγράμματος Δ. Μακεδονίας, το Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας, το ερευνητικό ίδρυμα ΚΤΕ (Κέντρο Τεχνολογικής Έρευνας) και Επαγγελματικά Επιμελητήρια.

Πίνακας 2: Φορείς σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών ΕΤΑΚ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	ΦΟΡΕΑΣ	ΡΟΛΟΣ ΦΟΡΕΑ ΣΤΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ/ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΕΤΑΚ
Εθνικό/ Διαπεριφερειακό Επίπεδο	Γενική Γραμματεία Επενδύσεων Υπουργείου Ανάπτυξης & Ανταγωνιστικότητας	Σχεδιασμός
	Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας – ΓΓΕΤ	Σχεδιασμός - εφαρμογή
Περιφερειακό Επίπεδο	Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	Σχεδιασμός - εφαρμογή
	Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης Επιχειρησιακού Προγράμματος Δυτικής Μακεδονίας	Σχεδιασμός
	Πανεπιστήμιο και ΤΕΙ Δυτικής Μακεδονίας	Εφαρμογή
	Ερευνητικά Ιδρύματα (ΚΤΕ/ΤΕΙ, ΕΚΕΤΑ/ΙΔΕΠ)	Εφαρμογή
	Επιστημονικά και Εμποροβιοτεχνικά Επιμελητήρια	Εφαρμογή (υποστήριξη επιστημόνων/επιχειρήσεων)

Πηγή: Σχέδιο Στρατηγικής ΠΔΜ, 2015, σελ. 48.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Με στόχο την εξαγωγή χρήσιμων ερευνητικών συμπερασμάτων που θα συμβάλλουν, σε συνδυασμό με άλλα ερευνητικά δεδομένα, στη βιωσιμότητα και στην προώθηση του ρόλου της κοινωνικής οικονομίας στις περιφερειακές πολιτικές ανάπτυξης, η συγκεκριμένη έρευνα επικεντρώνεται σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, την Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας (στο εξής ΠΔΜ). Στους λόγους επιλογής αυτής της περιφέρειας περιλαμβάνονται οι νέες προκλήσεις της μετάβασης σε ένα νέο, χωρίς τη χρήση λιγνίτη, μοντέλο οικονομίας, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας που καταγράφονται

καθώς και η διερεύνηση του ρόλου της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στα νέα οικονομικά δεδομένα της περιφέρειας.

Η μεθοδολογική προσέγγιση της έρευνας αποτελείται από: α) τη βιβλιογραφική επισκόπηση με σκοπό την καταγραφή και παρουσίαση του θεωρητικού πλαισίου της έρευνας και β) τη διενέργεια συνεντεύξεων με εκπροσώπους φορέων που συμβάλλουν στη διαδικασία σχεδιασμού και υλοποίησης της περιφερειακής αναπτυξιακής πολιτικής. Επίσης, θεωρώντας τη συνέντευξη ως καταλληλότερο ερευνητικό εργαλείο αυτής της έρευνας αλλά και ως στατιστικό εργαλείο της ποιοτικής έρευνας, σχεδιάστηκε, με τη βοήθεια και της πιλοτικής έρευνας, το ημιδομημένο ερωτηματολόγιο των συνεντεύξεων. Στις συνεντεύξεις περιλαμβάνονται ερωτήσεις που, μεταξύ και άλλων, αφορούν στη στρατηγική έξυπνης εξειδίκευσης της ΠΔΜ, στην κοινωνική οικονομία και στο οικονομικό περιβάλλον της περιφέρειας.

Όσον αφορά στο ερευνητικό δείγμα, σύμφωνα με τους σχετικούς πίνακες με τους φορείς σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών ΕΤΑΚ, τους συμμετέχοντες στο σύστημα διακυβέρνησης της συγκεκριμένης στρατηγικής καθώς και των αυτοδιοικητικών φορέων, αποτελείται από εκπροσώπους φορέων σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, σύμφωνα με τον παρακάτω Πίνακα 3.

Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν 10 συνεντεύξεις με τα κεντρικά στελέχη των δομών που αναφέρονται παρακάτω και τους προέδρους των παραρτημάτων των επιμελητηρίων. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί η ευελιξία κατά τη διαδικασία των συνεντεύξεων, η οποία περιλαμβάνει (Ισαρη & Πουρκός, 2015, σελ 97) εδώ την εν μέρει και ανάλογη με τον ερωτώμενο τροποποίηση του περιεχομένου των ερωτήσεων, την εμβάθυνση σε κάποια θέματα και τη σειρά των ερωτήσεων. Το στάδιο των ερευνητικών συνεντεύξεων ολοκληρώθηκε το 2019.

Πίνακας 3: Φορείς της ΠΔΜ με συμμετοχή στο ερευνητικό δείγμα

ΦΟΡΕΑΣ	ΔΟΜΗ
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	- Υπηρεσία Διαχείρισης Επιχειρησιακού Προγράμματος Δυτικής Μακεδονίας
Πανεπιστήμια	- Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Ερευνητικά ιδρύματα	- Κέντρο Τεχνολογικής Έρευνας (ΚΤΕ) (ΤΕΙ Δ. Μακεδονίας)
Επιστημονικά Επιμελητήρια (τοπικά παραρτήματα)	- ΟΕΕ /Οικονομικό - ΓΕΩΤΕΕ /Γεωτεχνικό - ΤΕΕ /Τεχνικό

Αναπτυξιακές Εταιρείες	- Αναπτυξιακή Κοζάνης (ΑΝΚΟ)
Αυτοδιοικητικός τομέας & Δημοτικές Επιχειρήσεις	- Περιφερειακή Ένωση δήμων Δυτικής Μακεδονίας, - Αντιδημαρχία Τοπικής Ανάπτυξης και Επιχειρηματικότητας - Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης Κοζάνης ΔΕΥΑΚ

Η ανάλυση των απαντήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα πραγματοποιείται με τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης, η οποία χρησιμοποιείται στην ποιοτική έρευνα δίνοντας τη δυνατότητα εξειδικευμένης προσέγγισης στην ποιοτική ανάλυση των ερευνητικών αποτελεσμάτων (Clarke et al., 2015 στο Ίσαρη και Πουρκός, ό.π., σελ. 116). Η θεματική ανάλυση έγινε σύμφωνα με τα βήματα που περιλαμβάνονται στη διαδικασία ανάλυσης και ερμηνείας ποιοτικών δεδομένων και είναι η εξοικείωση με τα δεδομένα, η κωδικοποίηση, η αναζήτηση των θεμάτων, η επανεξέτασή τους και ο ορισμός και η ονομασία των θεμάτων (Braun and Clarke 2006, σελ. 16).

Συγκεκριμένα, κατά τη διαδικασία της μελέτης των απομαγνητοφωνημένων κειμένων των συνεντεύξεων σημειώθηκαν αναφορές και επαναλαμβανόμενα νοήματα που συνέβαλαν στη δημιουργία θεματικών ενοτήτων και κατηγοριών, όπως ειδικότερα προέκυψαν από την κωδικοποίηση αυτών των δεδομένων και την ομαδοποίησή τους. Η διαδικασία αυτή βοήθησε και στον σχεδιασμό του θεματικού χάρτη όπου συνοπτικά αποτυπώθηκαν τα θέματα και τα ευρήματα της έρευνας.

Έτσι, δημιουργήθηκαν τα εξής θέματα:

- α) πλαίσιο και πορεία υλοποίησης της στρατηγικής,
- β) οικονομικό περιβάλλον στην ΠΔΜ,
- γ) βιωσιμότητα κοινωνικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στην ΠΔΜ.

4. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

4.1. Πλαίσιο και πορεία υλοποίησης στρατηγικής έξυπνης εξειδίκευσης

Ξεκινώντας την ανάλυση του θέματος για το πλαίσιο και την πορεία υλοποίησης της στρατηγικής, με αναφορά στη στρατηγική έξυπνης εξειδίκευσης της ΠΔΜ, σύμφωνα με τη θεματική ανάλυση εντοπίστηκαν τέσσερις κατηγορίες κωδικοποίησης, οι οποίες πλαισιώνουν το συγκεκριμένο θέμα και παρουσιάζονται στον παρακάτω Πίνακα 4.

Όσον αφορά στη σημασία και τα αναμενόμενα οφέλη για την ΠΔΜ, διακρίνεται η συμφωνία όλων των ερωτηθέντων για τον βαθμό σημασίας της στρατηγικής για την περιφέρεια. Η στρατηγική έξυπνης εξειδίκευσης αναφέρεται ως σημαντική για την περιφέρεια και τη χάραξη νέων αναπτυξιακών κατευθύνσεων μέσω της δυνατότητας που δίνεται να γνωρίσει και να ιεραρχήσει τις προτεραιότητές της, σύμφωνα με τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα που διαθέτει. Επίσης, της δίνεται η δυνατότητα ανάδειξης της ταυτότητάς της, στοχευμένης διάθεσης των πόρων της και κινητοποίησης των ενδιαφερόμενων οικονομικών και κοινωνικών μερών, για τη συμβολή τους στον τομέα της επιχειρηματικότητας. Επιπλέον, διατυπώνεται η σημασία της στην ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο μετάβασης της περιφέρειας σε μια άλλη παραγωγική κατεύθυνση από αυτή της εξόρυξης του λιγνίτη, με την οποία μέχρι σήμερα είναι στενά συνδεδεμένη.

Πίνακας 4: *Κωδικοποιημένες κατηγορίες:*

Πλαίσιο και πορεία υλοποίησης της στρατηγικής έξυπνης εξειδίκευσης της Π.Δ.Μ.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ
Σημασία/Όφελος για ΠΔΜ	Η σημασία και τα αναμενόμενα οφέλη της στρατηγικής έξυπνης εξειδίκευσης για την Π.Δ.Μ.
Επίπεδο ενημέρωσης /Λειτουργίας Δομών	Οι ενέργειες στο επίπεδο της ενημέρωσης των επιχειρήσεων, των πολιτών και των επιχειρήσεων του τομέα της Κ.Α.Λ.Ο. για τους επενδυτικούς τομείς και τις δυνατότητες επιχειρηματικής δραστηριοποίησης
Πορεία υλοποίησης (Εξέλιξη/Βαθμός ικανοποίησης/Ωριμότητα)	Η μέχρι τώρα πορεία της στρατηγικής, τα αποτελέσματά της για την περιφέρεια και η ιεράρχηση των τομέων προτεραιότητας με βάση τα αποτελέσματά τους καθώς και ο βαθμός ωριμότητάς της για τους πολίτες και τις επιχειρήσεις
Δυνατότητες για Κ.Α.Λ.Ο.	Δυνατότητες δραστηριοποίησης φορέων της Κ.Α.Λ.Ο. σε συγκεκριμένους επενδυτικούς τομείς στο πλαίσιο της στρατηγικής

Από την άλλη, εντοπίζονται ορισμένες αδυναμίες στο επίπεδο της ενημέρωσης και της συμμετοχής των επιχειρήσεων και των πολιτών στις διαδικασίες της στρατηγικής. Επίσης, αν και δεν προβλέπεται ενημέρωση αποκλειστικά για φορείς κοινωνικής οικονομίας, δίνεται η δυνατότητα συμμετοχής τους στις ενημερώσεις και τις διαδικασίες. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι δεν αναφέρονται μέσα ή ενέργειες κινητοποίησης των φορέων κοινωνικής οικονομίας, ενώ δεν σημειώνεται η συμμετοχή κάποιου αντίστοιχου φορέα. Ακόμη τονίζεται και η μικρή συμμετοχή των

εμπλεκόμενων μερών, αναλογικά με τη σημασία της στρατηγικής, σε σχετικές ενημερωτικές συναντήσεις.

Οι τοποθετήσεις των συμμετεχόντων για την πορεία υλοποίησης της στρατηγικής και συγκεκριμένα για την εξέλιξή της, την ωριμότητά της και τον βαθμό ικανοποίησής τους διαφοροποιούνται σε ορισμένα σημεία. Έτσι, ενώ σημειώνεται η ωριμότητα των κλάδων της αγροδιατροφής και της γουνοποιίας αναφορικά με τη διαδικασία της επιχειρηματικής ανακάλυψης, καθώς και η αναμονή για πιθανά αποτελέσματα στο άμεσο μέλλον, από την άλλη, περισσότερες απαντήσεις υπογραμμίζουν τη μεγάλη καθυστέρηση σε τομείς όπως η δημοσίευση των προσκλήσεων, η διαδικασία αξιολόγησης και η ένταξη αντίστοιχων έργων. Αυτό που επίσης χρειάζεται να τονισθεί είναι ο χαμηλός βαθμός εμπλοκής του ιδιωτικού τομέα και η δυσκολία άμεσης απορρόφησης πόρων όπως και η επισήμανση της κρισιμότητας του ρόλου που πρέπει να έχουν τα ερευνητικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα και επιμελητήρια στην αποτελεσματικότητα της υλοποίησης των περιφερειακών στρατηγικών ανάπτυξης.

Στην κατηγορία των δυνατοτήτων επιχειρηματικής δραστηριότητας για τις κοινωνικές επιχειρήσεις στο πλαίσιο της στρατηγικής και των προτεραιοτήτων της περιφέρειας, καταγράφεται η συμφωνία για την ύπαρξη αντίστοιχων δυνατοτήτων σε κλάδους όπως η αγροδιατροφή, ο τουρισμός και, αν και σε μικρότερο βαθμό, ο κλάδος της ενέργειας/περιβάλλοντος. Κατά τη διενέργεια των συνεντεύξεων δεν αναφέρθηκαν κάποια αποτελέσματα ή συμμετοχή από κοινωνικές επιχειρήσεις. Όμως, διατυπώνεται η άποψη ότι οι υγιείς συνεταιριστικές επιχειρήσεις, όπως και στην Ευρώπη, έτσι και σε επίπεδο περιφέρειας, μπορούν να έχουν πρωταρχικό ρόλο ιδιαίτερα σε περίοδο οικονομικής ύφεσης. Ακόμη, σε επίπεδο περιφέρειας, οι κοινωνικές επιχειρήσεις θα μπορούσαν να δουν το πλαίσιο της μετάβασης της περιοχής στη μεταλιγνιτική περίοδο ως μια ευκαιρία επιχειρηματικής δραστηριοποίησής τους.

4.2. Το οικονομικό περιβάλλον στην περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Σύμφωνα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα και την ομαδοποίηση των σχετικών με το οικονομικό περιβάλλον στην ΠΔΜ αναφορών τους, διαμορφώνονται οι παρακάτω ερευνητικές κατηγορίες του Πίνακα 5. Σημειώνεται ότι οι παράγοντες στους οποίους αναφέρεται το οικονομικό περιβάλλον αφορούν στους τομείς της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας

Πίνακας 5: Κωδικοποιημένες κατηγορίες: Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία

στην ΠΔΜ

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ
1. Χαρακτηρισμός υπάρχουσας κατάστασης	Ο χαρακτηρισμός της κατάστασης που επικρατεί στον τομέα της επιχειρηματικότητας και καινοτομίας στην Π.Δ.Μ. σύμφωνα με τη γνώμη των συμμετεχόντων
2. Αιτίες προβλημάτων	Οι αιτίες των προβλημάτων που εντοπίζονται από τους συμμετέχοντες για το συγκεκριμένο τομέα
3. Ρόλος φορέων	Ο ρόλος των φορέων σχετικά με την επιχειρηματικότητα και την καινοτομία
4. Προοπτικές	Οι μελλοντικές προοπτικές της περιφέρειας στον τομέα
5. Προτάσεις/τομείς βελτίωσης	Οι προτάσεις των συμμετεχόντων για τον τομέα και οι τομείς με δυνατότητες βελτίωσης

Ανατρέχοντας στις απαντήσεις και ενδεικτικές δηλώσεις των ερωτηθέντων στο ερώτημα για τον χαρακτηρισμό της υπάρχουσας κατάστασης στον τομέα της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας διαπιστώνονται αμέσως τα προβλήματα στον συγκεκριμένο τομέα. Η υπάρχουσα κατάσταση χαρακτηρίζεται από απογοητευτική ή νηπιακή έως μη ενθαρρυντική. Οι επενδύσεις είναι λίγες και ο μηχανισμός ενίσχυσης και προώθησης της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας μη αποτελεσματικός. Θα ήταν όμως χρήσιμο να αναφερθεί η αγωνία όλων των φορέων για την αναγκαιότητα της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας, καθώς και της ενίσχυσης της απαραίτητης κουλτούρας και νοοτροπίας.

Στις κυριότερες, μεταξύ άλλων, αιτίες των προβλημάτων συγκαταλέγονται η έλλειψη σχεδίου για τη μετάβαση της περιφερειακής οικονομίας στη μεταλινιτική περίοδο και για την αντιμετώπιση της οποίας καλούν σε εγρήγορση οι φορείς της ΠΔΜ. Επίσης, η νοοτροπία των επιχειρηματικών και κοινωνικών φορέων σε συνδυασμό με το κυρίαρχο μέχρι σήμερα οικονομικό μοντέλο της περιφέρειας αναφέρεται ως μία ακόμη αιτία του χαμηλού βαθμού εμβάθυνσης της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας στην περιοχή. Η σύνδεση της παραγωγής με παραδοσιακές μεθόδους και με χαμηλής προστιθέμενης αξίας προϊόντα καθώς και η έλλειψη συμφωνίας των παραγωγικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων με τις πραγματικές παραγωγικές και οικονομικές δυνατότητες και τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα της περιφέρειας, περιλαμβάνονται στα ζητήματα που προτείνεται να αντιμετωπιστούν. Ένα ακόμη πρόβλημα που συνδέεται και με τον ρόλο των φορέων στην ανάπτυξη της περιφερειακής οικονομίας είναι η έλλειψη περιφερειακού

μηχανισμού για τον σχεδιασμό, συντονισμό, υλοποίηση και αποτίμηση των αποτελεσμάτων των δράσεων για την επιχειρηματικότητα και την καινοτομία.

Υπογραμμίζεται επίσης η έλλειψη αποτελεσματικής συνεργασίας μεταξύ μικρομεσαίων επιχειρήσεων και ιδρυμάτων έρευνας και καινοτομίας. Η μέχρι σήμερα συμβολή των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης κρίνεται ως ελάχιστα σημαντική στον τομέα της ανάπτυξης της έρευνας και της καινοτόμου επιχειρηματικότητας. Επιπλέον, στη συζήτηση για τον ρόλο των φορέων στον τομέα της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας καταγράφεται από τη μια η αγωνία των ερωτηθέντων για την αναγκαιότητα ενίσχυσης του συγκεκριμένου τομέα στην περιφέρεια αλλά παράλληλα σημειώνεται η αδυναμία αντίληψης αυτής της αναγκαιότητας από τους φορείς στο συλλογικό τους επίπεδο. Διαπιστώνεται, επομένως, ένα έλλειμμα συνεργασίας στην κατεύθυνση ενός από κοινού σχεδιασμού παρεμβάσεων. Όσο αφορά στους φορείς της εκπαίδευσης, δίνεται έμφαση στον ρόλο που πρέπει να έχουν προς αυτή την κατεύθυνση ενώ κρίνεται ιδιαίτερα θετική η δημιουργία του νέου ενιαίου εκπαιδευτικού ιδρύματος, του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

Όσον αφορά στις απαντήσεις για τα προβλήματα και τις προοπτικές της περιφέρειας, ως ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα υπογραμμίζεται, για ακόμη μία φορά, η αλλαγή του οικονομικού μοντέλου με τη μετάβαση στη μεταλιγνιτική περίοδο μέσω της μείωσης της χρήσης λιγνίτη στην παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος και παράλληλα με το κλείσιμο λιγνιτικών μονάδων της ΔΕΗ. Ως συνέπειες αυτών των αλλαγών παρουσιάζονται η φτωχοποίηση σημαντικού τμήματος του πληθυσμού με κύρια ηλικιακή ομάδα τους νέους, και η αλλαγή των δημογραφικών χαρακτηριστικών της περιοχής ως αποτέλεσμα του αποκαλούμενου ως «brain drain» προβλήματος και της γήρανσης του πληθυσμού.

Ως τρόποι διεξόδου προτείνονται η ικανότητα προσέλκυσης καινοτόμων επενδύσεων και η άμεση εφαρμογή, στοχευμένων, σε νέους επιστήμονες, σχετικών προγραμμάτων και πολιτικών. Επίσης, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων με καινοτόμα προϊόντα και στην αλλαγή νοοτροπίας των συλλογικών φορέων, εργαζομένων και εργοδοτών, και των αυτοδιοικητικών φορέων. Η ενίσχυση των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται ήδη στην περιφέρεια με την παροχή κινήτρων εξαγωγικής δραστηριότητας καθώς και η προώθηση των τοπικών προϊόντων υποδεικνύονται ως ιδιαίτερα απαραίτητες. Η εκπαίδευση αναδεικνύεται ως κρίσιμος παράγοντας στη διαδικασία μετάβασης, μέσω της συμβολής της στην

αντιμετώπιση των νέων προκλήσεων και προβλημάτων. Σε αυτόν τον τομέα προτείνεται η ενεργοποίηση του Πανεπιστημιακού Ιδρύματος στην κατεύθυνση της δημιουργίας ενός συστήματος ανάδειξης νέων επιχειρηματικών ιδεών και αποτελεσματικής ενθάρρυνσης της νεανικής επιχειρηματικότητας με τη μορφή θερμοκοιτίδας επιχειρηματικών ιδεών και εξέλιξής τους.

Επιχειρώντας τη συστηματικότερη καταγραφή των ερευνητικών αποτελεσμάτων για το οικονομικό περιβάλλον της περιφέρειας, στον Πίνακα 6, παρουσιάζονται οι αντίστοιχες αδυναμίες και οι ευκαιρίες σύμφωνα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα.

Πίνακας 6: *Αδυναμίες και ευκαιρίες στο οικονομικό περιβάλλον στην ΠΔΜ, στον τομέα της επιχειρηματικότητας και καινοτομίας*

Αδυναμίες	Ευκαιρίες
<ul style="list-style-type: none"> - Συνέπειες της αλλαγής του οικονομικού μοντέλου λόγω της μετάβασης στη μεταλιγνιτική περίοδο - Αποθαρρυντική υπάρχουσα κατάσταση στον τομέα της επιχειρηματικότητας-καινοτομίας - Μικρός αριθμός επενδύσεων - Αναποτελεσματικός μηχανισμός ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας - Σύνδεση της παραγωγής με παραδοσιακές μεθόδους και με χαμηλής προστιθέμενης αξίας προϊόντα - Έλλειψη συμφωνίας των παραγωγικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων με τις πραγματικές παραγωγικές και οικονομικές δυνατότητες και τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα της περιφέρειας - Έλλειψη σχεδίου για τη μετάβαση της περιφερειακής οικονομίας στη μεταλιγνιτική περίοδο - Νοοτροπία των επιχειρηματικών και κοινωνικών φορέων - Κυρίαρχο μέχρι σήμερα οικονομικό μοντέλο της περιφέρειας - Έλλειψη περιφερειακού μηχανισμού για σχεδιασμό, συντονισμό, υλοποίηση, αποτίμηση αποτελεσμάτων και δράσεων - Έλλειψη αποτελεσματικής συνεργασίας μεταξύ μικρομεσαίων επιχειρήσεων και ιδρυμάτων έρευνας και καινοτομίας - Ελάχιστα σημαντική η μέχρι σήμερα συμβολή των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας - Έλλειμμα συνεργασίας φορέων για τον από κοινού σχεδιασμό παρεμβάσεων. 	<ul style="list-style-type: none"> - Αλλαγή του οικονομικού μοντέλου λόγω της μετάβασης στη μεταλιγνιτική περίοδο - Αγωνία όλων των φορέων για την αναγκαιότητα ενίσχυσης του τομέα - Ίδρυση νέου ενιαίου εκπαιδευτικού ιδρύματος- Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας - Σύνδεση της παραγωγής με καινοτόμες μεθόδους και υψηλής προστιθέμενης αξίας προϊόντα - Σύνδεση μεταξύ παραγωγικών - επιχειρηματικών δραστηριοτήτων με τις πραγματικές παραγωγικές και οικονομικές δυνατότητες και τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα της περιφέρειας - Προσέλκυση καινοτόμων επενδύσεων - Εφαρμογή στοχευμένων σε νέους επιστήμονες σχετικών προγραμμάτων και πολιτικών - Δημιουργία νέων επιχειρήσεων με καινοτόμα προϊόντα - Αλλαγή νοοτροπίας των συλλογικών φορέων - Ενίσχυση επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται ήδη στην περιφέρεια με: <ul style="list-style-type: none"> ▫ κίνητρα εξαγωγικής δραστηριότητας ▫ προώθηση των τοπικών προϊόντων - Ενίσχυση και έμφαση του ρόλου της εκπαίδευσης - Ενεργοποίηση του Πανεπιστημιακού Ιδρύματος στην κατεύθυνση: <ul style="list-style-type: none"> ▫ ενθάρρυνσης της νεανικής επιχειρηματικότητας ▫ δημιουργίας ενός συστήματος ανάδειξης νέων επιχειρηματικών ιδεών με μορφή θερμοκοιτίδας επιχειρηματικών ιδεών και εξέλιξής τους

4.3. *Βιωσιμότητα κοινωνικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στην περιφέρεια
Δυτικής Μακεδονίας*

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η διαδικασία της επιχειρηματικής ανακάλυψης σε εθνικό επίπεδο συνέβαλε στη συμπληρωματικότητα των τομέων προτεραιότητας και παρεμβάσεων μεταξύ εθνικού και περιφερειακού επιπέδου, και στη διασύνδεσή τους. Έτσι, οι τομείς προτεραιότητας που περιλαμβάνονται στο σχέδιο της περιφέρειας είναι οι εξής τέσσερις: Αγροδιατροφή, Περιβάλλον/Ενέργεια, Εκτροφή γουνοφόρων ζώων και Τουρισμός/Πολιτισμός. Στις απαντήσεις των συμμετεχόντων αναφορικά με τη δραστηριοποίηση φορέων κοινωνικής οικονομίας σε τομείς προτεραιότητας που περιλαμβάνονται στο σχέδιο της περιφέρειας αναδείχθηκαν οι τομείς προτεραιότητας ανάλογα με τον βαθμό δυνατοτήτων ανάπτυξης βιώσιμων κοινωνικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών.

Κατά την ποιοτική ανάλυση των απαντήσεων στις ερευνητικές συνεντεύξεις προέκυψαν ομαδοποιημένες αναφορές σχετικά με τις δυνατότητες σύνδεσης της στρατηγικής έξυπνης εξειδίκευσης της περιφέρειας με τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας, η κατηγοριοποίηση των οποίων παρουσιάζεται στον Πίνακα 7.

Πίνακας 7: *Κωδικοποιημένες κατηγορίες:*

*Σύνδεση της κοινωνικής οικονομίας με τις προτεραιότητες της περιφερειακής
στρατηγικής της ΠΔΜ*

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ
1. Σύνδεση της Κ.Α.Λ.Ο. με τη στρατηγική	τα σημεία σύνδεσης της βιωσιμότητας κοινωνικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών με τη στρατηγική έξυπνης εξειδίκευσης της Π.Δ.Μ.
<i>I. τομείς προτεραιότητας /ανταγωνιστικό πλεονέκτημα</i>	η ανάδειξη τομέων προτεραιότητας της στρατηγικής για τη βιώσιμη δραστηριοποίηση φορέων Κ.Α.Λ.Ο. σύμφωνα με την άποψη των συμμετεχόντων
<i>II. προτάσεις ανά τομέα προτεραιότητας</i>	οι προτάσεις των συμμετεχόντων για συγκεκριμένους τομείς δραστηριοποίησης ανά τομέα προτεραιότητας

Όπως και για τα παραπάνω αποτελέσματα ακολουθήθηκε η επεξεργασία του κειμένου των συνεντεύξεων και η θεματική ανάλυση των απαντήσεων. Έτσι, στη συγκεκριμένη ενότητα, αναλύθηκαν απαντήσεις όπως είναι για παράδειγμα:

«στον τομέα της αγροδιατροφής θα μπορούσαν να δραστηριοποιηθούν στην παραγωγή, να παράγουν προϊόντα και ακόμη να φτιάχνουν άλλα προϊόντα από αυτά. Να αγοράζουν και να πουλάνε προϊόντα» ή

«στον τουρισμό χρειάζονται επιχειρήσεις με χώρους φιλοξενίας που να μπορούν να ξεναγούν τους επισκέπτες δείχνοντάς τους τις ομορφιές της περιοχής»

Οι απόψεις, τοποθετήσεις και προτάσεις για τη σύνδεση των τομέων προτεραιότητας της περιφέρειας με την επιχειρηματική δραστηριοποίηση στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας ανέδειξε ορισμένα αποτελέσματα. Ο αγροδιατροφικός τομέας θεωρείται από το σύνολο των ερωτηθέντων ως ένας τομέας στον οποίο μπορούν να αναληφθούν επιχειρηματικές πρωτοβουλίες από κοινωνικές επιχειρήσεις. Αμέσως μετά οι περισσότεροι συμμετέχοντες θεωρούν τον τομέα του τουρισμού και πολιτισμού ως τομέα με αυξημένες αντίστοιχες δυνατότητες και αμέσως επόμενο τον τομέα του περιβάλλοντος και της ενέργειας. Η εκτροφή γουνοφόρων ζώων δεν εμφανίζει καμία απάντηση σχετικά με την επιχειρηματική δραστηριοποίηση φορέων κοινωνικής οικονομίας σε αυτόν τον τομέα.

Ακόμη, προτείνονται συγκεκριμένοι τομείς δραστηριότητας όπως η πρωτογενής παραγωγή, η μεταποίηση και το εμπόριο ως τομείς δραστηριοποίησης στον αγροδιατροφικό τομέα και, από την άλλη, η δημιουργία καταλυμάτων και οι ξεναγήσεις ως αντίστοιχοι τομείς στον τομέα προτεραιότητας του τουρισμού. Οι προτάσεις αναφορικά με τους τομείς οι οποίοι θεωρούνται να εμφανίζουν αυξημένες δυνατότητες βιώσιμης κοινωνικής επιχειρηματικότητας στον τομέα της αγροδιατροφής είναι, με σειρά εμφάνισης περισσότερων θετικών αναφορών, η πρωτογενής παραγωγή, η μεταποίηση αγροτικών προϊόντων, οι καινοτόμες εφαρμογές για την παραγωγή και οι τομείς της συσκευασίας και του εμπορίου. Άλλοι τομείς οι οποίοι προτείνονται είναι η αξιοποίηση των παραπροϊόντων της παραγωγικής διαδικασίας, η παραγωγή αρωματικών φυτών, η δημιουργία θερμοκηπίων και οι τεχνικές παροχής νερού σε αυτά.

Στον τομέα του τουρισμού και του πολιτισμού οι καινοτόμες εφαρμογές στον αγροτουρισμό παρουσιάζουν τις περισσότερες αναφορές σχετικά με τον τομέα δράσης των κοινωνικών επιχειρήσεων, ενώ ακολουθούν η δημιουργία καταλυμάτων, οι ξεναγήσεις, ο τομέας της εστίασης, της αξιοποίησης των φυσικών και πολιτιστικών πόρων και οι κοινωνικές υπηρεσίες. Τέλος, στον τομέα του περιβάλλοντος και της ενέργειας αν και με λίγες αναφορές καταγράφονται, μεταξύ άλλων, οι τομείς της ανακύκλωσης και των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας- ΑΠΕ.

Οι προτεινόμενοι τομείς προτεραιότητας καθώς και οι επιμέρους τομείς δραστηριότητας ανά τομέα, με σειρά περισσότερων αναφορών, σχετικά με την εφικτότητα ανάπτυξης βιώσιμων κοινωνικών επιχειρήσεων, παρουσιάζονται στον

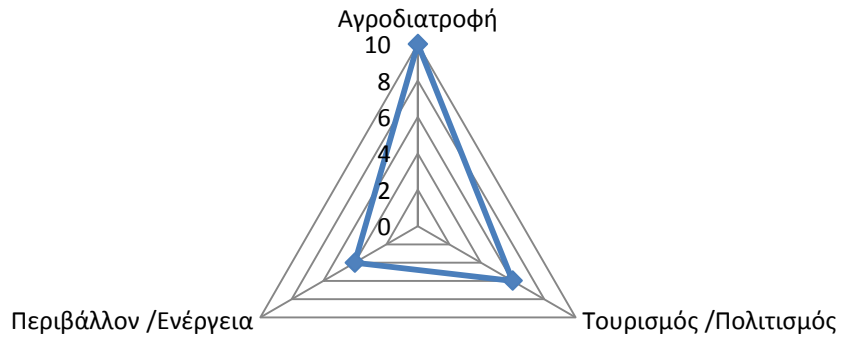
παρακάτω Πίνακα 8, ενώ στα Διαγράμματα 1 και 2 αποτυπώνεται η συχνότητα αναφοράς στις απαντήσεις των ερωτηθέντων.

Πίνακας 8: Τομείς προτεραιότητας στρατηγικής, δραστηριοποίηση φορέων κοινωνικής οικονομίας και βιωσιμότητα επιχειρηματικών πρωτοβουλιών

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ/ΤΟΜΕΙΣ	ΤΟΜΕΙΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑΣ/ ΤΟΜΕΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΠΟΙΗΣΗΣ
Σύνδεση της Κ.Α.Λ.Ο. με τη στρατηγική	
I. τομείς προτεραιότητας /ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα	Αγροδιατροφή Τουρισμός /Πολιτισμός Περιβάλλον /Ενέργεια
II. προτάσεις ανά τομέα προτεραιότητας	
Αγροδιατροφή	Πρωτογενής παραγωγή Μεταποίηση αγροτικών προϊόντων Καινοτομίες στον πρωτογενή τομέα Συσκευασία Εμπόριο Αξιοποίηση παραπροϊόντων παραγωγ. διαδικασίας Παραγωγή αρωματικών φυτών Δημιουργία θερμοκηπίων Μέθοδοι κατάλληλης παροχής νερού σε θερμοκήπια
Τουρισμός / Πολιτισμός/ Κοινωνία	Καινοτομίες στον αγροτουρισμό Καταλύματα Ξεναγήσεις Εστίαση Αξιοποίηση φυσικών πόρων Αξιοποίηση πολιτιστικών πόρων Κοινωνικές υπηρεσίες ΑΜΕΑ Κοινωνικές υπηρεσίες ηλικιωμένων Κοινωνικές υπηρεσίες -μετανάστες Αναστήλωση μνημείων Παροχή οικονομοτεχνικών υπηρεσιών
Περιβάλλον/ Ενέργεια	Ανακύκλωση Ενεργειακές Κοινότητες/ΑΠΕ Κατασκευή κτιρίων μηδενικής ενεργειακής κατανάλωσης Αξιοποίηση τέφρας ατμοηλεκτρικών σταθμών Παροχή ενεργειακών υπηρεσιών (ESCO's) Κατασκευή-λειτουργία βιομηχανικών εγκαταστάσεων

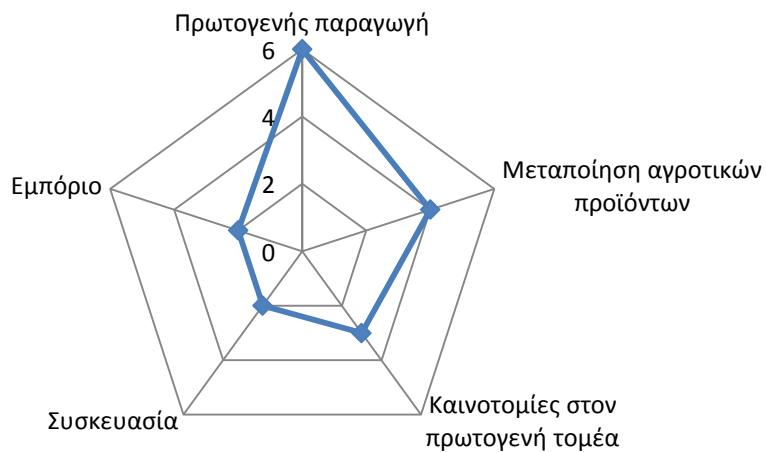

Γράφημα 1: Οι τομείς προτεραιότητας της στρατηγικής της ΠΔΜ και η δυνατότητα δημιουργίας βιώσιμων κοινωνικών επιχειρήσεων σύμφωνα με τους συμμετέχοντες στην έρευνα

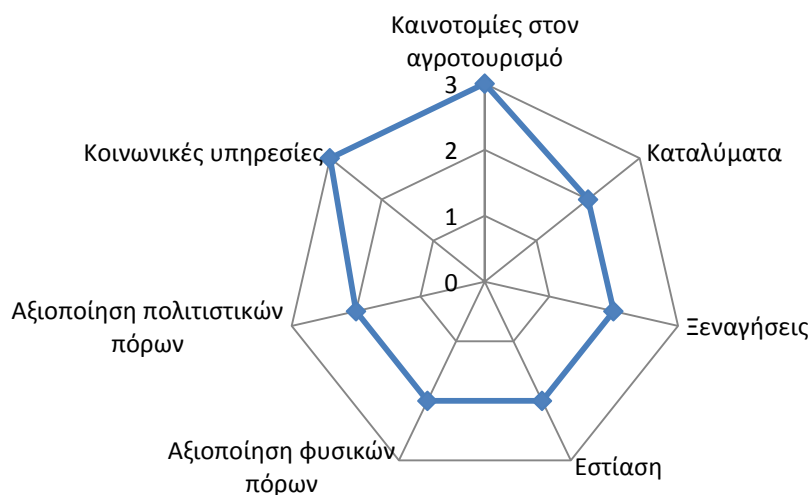

Γράφημα 2: Οι τομείς δραστηριότητας ανά τομέα προτεραιότητας της στρατηγικής με τη μεγαλύτερη δυνατότητα δημιουργίας βιώσιμων κοινωνικών επιχειρήσεων σύμφωνα με τους συμμετέχοντες στην έρευνα

- Αγροδιατροφή

- Τουρισμός/Πολιτισμός/Κοινωνία

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι νέες προκλήσεις και ο βαθμός συμβολής του οικονομικού περιβάλλοντος και του τομέα της κοινωνικής οικονομίας στην αντιμετώπισή τους αναδεικνύουν την αναγκαιότητα περισσότερων ερευνητικών δεδομένων στο συγκεκριμένο πεδίο. Όσον αφορά στο οικονομικό περιβάλλον επιχειρείται η διερεύνηση του τομέα της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας στην περιοχή της έρευνας ενώ για τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας εξετάζονται οι δυνατότητες βιώσιμης δραστηριοποίησης στο πλαίσιο των στρατηγικών προτεραιοτήτων της περιφέρειας.

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων διερευνήθηκαν απόψεις για ζητήματα που συνδέονται με τους ερευνητικούς στόχους. Σύμφωνα με τη θεματική ανάλυση των απαντήσεων των ερωτηθέντων, καταγράφεται η συμφωνία για τον βαθμό σημασίας της στρατηγικής έξυπνης εξειδίκευσης για την περιφέρεια και των δυνατοτήτων της στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων και στην ανάδειξη των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων της περιοχής, επιβεβαιώνοντας την αντίστοιχη έμφαση των ευρωπαϊκών πολιτικών και του εθνικού και περιφερειακού σχεδίου (European Commission, 2014· ΓΓΕΤ, 2015· Σχέδιο Στρατηγικής ΠΔΜ, 2015). Από την άλλη, διατυπώνονται καθυστερήσεις σε βασικές διαδικασίες που ορίζουν την εξέλιξη και την ωριμότητα μιας τέτοιας στρατηγικής. Έχουν σημειωθεί κάποια βήματα στη

διαδικασία επιχειρηματικής ανακάλυψης αλλά μόνο στους κλάδους της αγροδιατροφής και της γουνοποιίας.

Επιπλέον, σημειώνονται αδυναμίες στο επίπεδο της ενημέρωσης και της συμμετοχής των επιχειρήσεων και των πολιτών στις διαδικασίες της στρατηγικής ενώ δεν προβλέπεται, αν και δίνεται η δυνατότητα συμμετοχής στις διαδικασίες, ειδικότερη ενημέρωση που να αφορά τους φορείς και τις επιχειρήσεις στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας. Έτσι, απαιτούνται προσπάθειες βελτίωσης στον τομέα της ενημέρωσης για τις ευκαιρίες επιχειρηματικής στήριξης φορέων της κοινωνικής οικονομίας με βάση και τον οδηγό ευρωπαϊκών περιφερειών κοινωνικής οικονομίας (ESER)¹¹ και τις συστάσεις εμπειρογνομόνων της επιτροπής (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2016, σελ. 23) για την κοινωνική επιχειρηματικότητα.

Αναφορικά με το οικονομικό περιβάλλον υπογραμμίζεται ο χαμηλός βαθμός εμβάθυνσης της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας και η έλλειψη συμφωνίας μεταξύ υφιστάμενων παραγωγικών δραστηριοτήτων και οικονομικών και παραγωγικών δυνατοτήτων της περιφέρειας, στη βάση των ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων της. Επίσης, καταγράφεται η αγωνία όλων των φορέων για την αναγκαιότητα ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας στην περιοχή.

Αναφέρεται η έλλειψη συνεργασίας μεταξύ μικρομεσαίων επιχειρήσεων και ερευνητικών ιδρυμάτων καθώς και της συνεργασίας για την ανάπτυξη κοινών, μεταξύ των παραγωγικών φορέων, στρατηγικών παρεμβάσεων. Τονίζεται η κρισιμότητα του ρόλου των ερευνητικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων καθώς και των επιμελητηρίων στην αποτελεσματική υλοποίηση κάθε στρατηγικής η οποία στοχεύει στην περιφερειακή ανάπτυξη. Σημειώνεται ως ιδιαίτερα θετική η δημιουργία του νέου ενιαίου Ανώτατου Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Δυτικής Μακεδονίας. Οι συλλογικές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και η συνεργασία κράτους, ακαδημαϊκών ιδρυμάτων και επιχειρηματικών φορέων αναφέρονται (Etzkowitz and Klofsten, 2005, σελ. 245) ως απαραίτητες για τη δημιουργία κατάλληλων πολιτικών για την καινοτομία.

Ακόμη, διατυπώνεται σχεδόν στο σύνολο των απαντήσεων η ιδιαίτερη συμβολή της στρατηγικής, στη μεταβατική περίοδο, της συγκεκριμένης περιφέρειας, λόγω των οικονομικών δεδομένων που συνεπάγονται οι αποφάσεις για την απολιγνιτοποίηση, με την παύση της χρήσης του λιγνίτη ως καυσίμου στην παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι, μεταξύ των απαντήσεων για τα προβλήματα και

---

¹¹ European social economy regions pilot (ESER), https://ec.europa.eu/growth/content/european-social-economy-regions-2020_en

τις προοπτικές της περιφέρειας, καταγράφονται η άμεση αλλαγή του οικονομικού μοντέλου, λόγω της μετάβασης στη μεταλιγνιτική περίοδο. Η μετάβαση αυτή καταγράφεται ως αιτία προβλημάτων και νέων προκλήσεων αλλά και ως πηγή νέων προοπτικών, στη βάση ενός κατάλληλου σχεδιασμού, ο οποίος όμως, όπως αναφέρεται, δεν έχει αναπτυχθεί. Ως κυριότερη συνέπεια αυτών των αλλαγών σημειώνεται η οικονομική ύφεση, η οποία θα πλήξει μεγάλο μέρος του πληθυσμού και κυρίως τους νέους. Οι οικονομικές συνέπειες αφορούν και στις αγωνίες για αλλαγές στα δημογραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής λόγω της αύξησης του, ήδη σε εξέλιξη αποκαλούμενου ως brain drain, προβλήματος της μετανάστευσης των νέων.

Κατά τη διατύπωση προτάσεων για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων, δίνεται έμφαση στην άμεση εφαρμογή πολιτικών και προγραμμάτων για νέους επιστήμονες· στην παροχή κινήτρων εξαγωγικής δραστηριότητας στις επιχειρήσεις που ήδη δραστηριοποιούνται στην περιφέρεια· στην προώθηση των τοπικών προϊόντων· στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων με καινοτόμα προϊόντα· στην ανάπτυξη αντίστοιχων ικανοτήτων σε συλλογικούς, παραγωγικούς και αυτοδιοικητικούς, φορείς. Αναφορικά με τον ρόλο του νέου πανεπιστημιακού ιδρύματος προτείνεται η δημιουργία ενός συστήματος ανάδειξης νέων επιχειρηματικών ιδεών και ενθάρρυνσης της νεανικής επιχειρηματικότητας, συμπεριλαμβανομένης και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας.

Αναφορικά με τη βιωσιμότητα των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας, ο αγροδιατροφικός τομέας θεωρείται από το σύνολο των ερωτηθέντων ότι παρουσιάζει σημαντικές δυνατότητες βιώσιμης δραστηριοποίησης κοινωνικών επιχειρήσεων, ενώ αρκετοί είναι αυτοί που θεωρούν ότι και ο τομέας του τουρισμού και πολιτισμού έχει επίσης αντίστοιχες δυνατότητες. Αναλυτικότερα, ως αντικείμενα οικονομικής δραστηριότητας με αυξημένες δυνατότητες βιώσιμης ανάπτυξης θεωρούνται η πρωτογενής παραγωγή, η μεταποίηση αγροτικών προϊόντων και οι καινοτόμες εφαρμογές για την παραγωγή προϊόντων στον αγροδιατροφικό τομέα καθώς και οι καινοτόμες εφαρμογές στον τομέα του αγροτουρισμού για τον τομέα του τουρισμού. Αν και με λίγες αναφορές, οι τομείς της ανακύκλωσης και των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας καταγράφονται ως βιώσιμες οικονομικές δραστηριότητες στον τομέα του περιβάλλοντος και της ενέργειας.

Οι σχετικές με τις νέες οικονομικές δραστηριότητες απόψεις συνδέονται και με τις κατευθύνσεις των στρατηγικών σχεδίων περιφερειακής ανάπτυξης για τα ιδιαίτερα

χαρακτηριστικά της περιφέρειας, οι οποίες αναφέρονται στην αύξηση της προστιθέμενης αξίας παραδοσιακών κλάδων, την υιοθέτηση νέων τεχνολογιών, την ανάπτυξη νέων οικονομικών δραστηριοτήτων και την αξιοποίηση νέων μορφών καινοτομίας. Τέτοιες μορφές είναι η ανοικτή καινοτομία, η κοινωνική καινοτομία, η καινοτομία από τους χρήστες και η καινοτομία στις υπηρεσίες (Σχέδιο Στρατηγικής Π.Δ.Μ., ό. π., σελ 19). Έχει ακόμη διατυπωθεί ότι η κοινωνική οικονομία συμβάλλει στην ενίσχυση της κοινωνικής καινοτομίας ενώ οι διαδικασίες λειτουργίας των φορέων κοινωνικής οικονομίας συνδέονται και με την έναρξη νέων τρόπων λειτουργίας και με τις καινοτόμες απαντήσεις σε προβλήματα και ανάγκες που προκύπτουν (Neamtan, 2002, σελ. 5).

Έτσι, είναι σημαντικό οι φορείς του δημοσίου, εθνικές και περιφερειακές αρχές, μαζί με τα δίκτυα των ίδιων των φορέων κοινωνικής οικονομίας, να συμβάλουν περαιτέρω στην καθιέρωση της κοινωνικής οικονομίας ως βιώσιμου εταίρου στην τοπική στρατηγική για την ανάπτυξη και την εργασία. Ακόμη, κρίνεται απαραίτητη η διαμόρφωση ευνοϊκού οικονομικού περιβάλλοντος σε περιφερειακό πλαίσιο με τη συμμετοχή και του τομέα της κοινωνικής οικονομίας, λαμβάνοντας υπόψη ότι, όπως έχει αναφερθεί, (Lukkarinen, ό.π., σελ. 421), οι θέσεις εργασίας αναπτύσσονται αλλά και χάνονται σε τοπικό επίπεδο.

Τέλος, θα ήταν σημαντική η απόκτηση δεδομένων σχετικά με το σημερινό μέγεθος του τομέα της κοινωνικής οικονομίας σε περιφερειακό επίπεδο, τη δυναμική του στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και στην περιφερειακή ανάπτυξη αλλά και τις δυνατότητες ενίσχυσής του. Τα εθνικά σχέδια δράσης μπορεί να παρέχουν πληροφορίες σχετικά με αντίστοιχες πρωτοβουλίες αλλά δεν αναφέρονται σε μέτρα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων, μέσω της υποστήριξης βιώσιμων τοπικών πρωτοβουλιών στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας. Η διαμόρφωση μιας ομάδας εργασίας όλων των εμπλεκόμενων μερών με τη συμμετοχή φορέων κοινωνικής οικονομίας, τη συνεργασία μελών κοινωνικών εγχειρημάτων, άλλων χωρών με στοιχεία καλών πρακτικών καθώς και τη συμμετοχή φορέων καινοτομίας θα μπορούσε να ενισχύσει τον ρόλο της κοινωνικής οικονομίας στην περιφερειακή ανάπτυξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας – ΓΓΕΤ (2015). Εθνική Στρατηγική Έρευνας και Καινοτομίας για την Έξυπνη Εξειδίκευση 2014-2020
http://www.gsrt.gr/Financing/Files/ProPeFiles19/RIS3V.5_21.7.2015.pdf
(πρόσβαση 10/9/17)
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2010). Ευρώπη 2020. Στρατηγική για έξυπνη, διατηρήσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη, Ανακοίνωση της επιτροπής, COM(2010) 2020 τελικό, Βρυξέλλες, 3.3.2010
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2011a). Πρωτοβουλία για την κοινωνική επιχειρηματικότητα, Οικοδόμηση ενός οικοσυστήματος για την προώθηση των κοινωνικών επιχειρήσεων στο επίκεντρο της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής καινοτομίας, Ανακοίνωση της Επιτροπής, Βρυξέλλες, 25.10.2011 COM(2011) 682 τελικό
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013b). Κοινωνική οικονομία και κοινωνική επιχειρηματικότητα. Οδηγός για την Κοινωνική Ευρώπη, Τεύχος 4, Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Έρευνας για τις Συνεργατικές και Κοινωνικές Επιχειρήσεις, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014). Εθνικές/Περιφερειακές Στρατηγικές Καινοτομίας για Έξυπνη Εξειδίκευση (RIS3), Πολιτική Συνοχής 2014-2020, Μάρτιος 2014
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2016). Συνοπτική παρουσίαση και συστάσεις επιχειρήσεων και της κοινωνικής οικονομίας, Έκκληση για δράση της ομάδας εμπειρογνομόνων της Επιτροπής για την κοινωνική επιχειρηματικότητα (GECES), Οκτώβριος 2016
- Ίσαρη, Φ. και Πουρκός, Μ. (2015). Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας. Ανακτήθηκε από <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5826> (πρόσβαση 10.01.2019)
- Σχέδιο Στρατηγικής Έξυπνης Εξειδίκευσης Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας 2014 – 2020 (2015). Ανακτήθηκε από https://www.ideacns.gr/sites/default/files/inline-files/RIS3_Dytiki_Makedonia.pdf στις 10/09/2017
- CIRIEC (2007). Η Κοινωνική Οικονομία στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Σύνοψη της έκθεσης που εκπονήθηκε για την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή από το Διεθνές Κέντρο Έρευνας και Πληροφόρησης για τη Δημόσια, Κοινωνική και Συνεταιριστική Οικονομία (CIRIEC)

Ξενογλώσση

- Arthur, W.B. (1994). *Increasing returns and path dependence in the economy*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Barth, S., Barraket, J., Luke, B. and McLaughlin, J. (2015). Acquaintance or partner? Social economy organizations, institutional logics and regional development in Australia. *Entrepreneurship & Regional Development*, 27 (3-4), pp. 219-254.
- Best, M. (2001). *The new competitive advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Borzaga, C. and Defourny, J. (2001). *The emergence of social enterprise*. London and New York: Routledge.
- Braun, V. and Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, pp. 77-101.
- Clarke, V., Braun, V. and Hayfield, N. (2015). Thematic analysis. In J. Smith (Ed.). *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (3rd ed.) (pp. 222-248). London: Sage.
- Conelly, S., Markey S. and Roseland, M. (2011). Bridging sustainability and the social economy: Achieving community transformation through local food initiatives. *Critical Social Policy*, 31 (2), pp. 308–324.
- Cooke, P. and Leydesdorff, L. (2006). Regional development in the knowledge-based economy: The construction of advantage. *The Journal of Technology Transfer*, 31(1), pp. 5-15.
- Defourny, J., Develtere, P., Fonteneau, B. and Nyssens, M. (2009). The worldwide making of the social economy. *Innovations and Changes*, Leuven.
- European Commission (2014). National/Regional Innovation Strategies for Smart Specialisation (RIS3), Cohesion Policy 2014-2020, https://knowledge4policy.ec.europa.eu/publication/nationalregional-innovation-strategies-smart-specialisation-ris3_en
- European Commission (2016b). Next steps for a sustainable European future European action for sustainability, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions, Strasbourg, 22.11.2016 COM(2016) 739 final

- Foray, D., David, P. A. and Hall, B. (2009). Smart specialisation—the concept. *Knowledge Economists Policy Brief*, 9 (85).
- Hatzichronoglou, T. (1996). *Globalisation and competitiveness: Relevant indicators*. Organisation for Economic Co-operation and Development, Directorate for Science, Technology and Industry, working paper, IV, 16, Paris: OECD.
- Hirst, P. and Thompson, G. (1996). *Globalization in question. The international economy and possibilities of governance*. Cambridge: Polity Press.
- Kerlin, J. A. (2006). Social enterprise in the United States and Europe: Understanding and learning from the differences. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 17 (3), pp. 247-263.
- Krugman, P.R. (1991a). Increasing returns and economic geography. *Journal of Political Economy*, 99, pp. 483–499.
- Krugman, P.R. (1991b). History and industry location: the case of the manufacturing belt. *American Economic Review*, 81, pp. 80–83.
- Krugman, P.R. (1991c). *Geography and trade*. Leuven, Belgium and Cambridge, MA: Leuven University Press and The MIT Press.
- Krugman, P.R. (1994). Empirical evidence on the new trade theories: the current state of play. In *New Trade Theories—a Look at the Empirical Evidence*. London: Centre for Economic Policy Research (CEPR).
- Lukkarinen, M. (2005). Community development, local economic development and the social economy. *Community Development Journal*, 40 (4), pp. 419–424
- Maskell, P., Eskelinen, H., Hannibalsson, I., Malmberg, A. and Vatne, E. (1998). *Competitiveness, localized learning and Regional development. Specialization and prosperity in small open economies*. London and New York: Routledge.
- Monzón, J.L. and Chaves R. (2012). The Social Economy in the European Union. Summary of the Report drawn up for the European Economic and Social Committee by the International Centre of Research and Information on the Public. *Social and Co-operative Economy (CIRIEC)*.
- Moulaert, F. and Ailenei, O. (2005). Social economy, third sector and solidarity relations: A conceptual synthesis from history to present. *Urban studies*, 42 (11), pp. 2037-2053.
- Ohmae, K. (1995). *The end of the nation state. The rise of regional economies*. London: HarperCollins Publishers.

- Pike, A., Rodriguez-Pose, A. and Tomaney, J. (2007). *Local and regional development*. London and New York: Routledge.
- Porter, M.E. (1990). *The Competitive Advantages of Nations*, London and Basingstoke: Macmillan.
- Smith, B. R. and Stevens, C. E. (2010). Different types of social entrepreneurship: The role of geography and embeddedness on the measurement and scaling of social value. *Entrepreneurship and Regional Development*, 22(6), pp. 575-598.
- Somerville, P. and McElwee, G. (2011). Situating community enterprise: a theoretical exploration. *Entrepreneurship & Regional Development*, 23 (5–6), pp. 317-330.
- United Nations (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda For Sustainable Development, A/RES/70/1, sustainabledevelopment.un.org
- Zahra, S. A., Gedajlovic, E., Neubaum, D. O. and Shulman, J. M. (2009). A typology of social entrepreneurs: Motives, search processes and ethical challenges. *Journal of Business Venturing*, 24 (5), pp. 519-532.